

MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİNDE YENİ BİR ANALİZ BİRİMİ OLARAK CİNSİYET¹

Elifcan ÇORUK*

ÖZET

Cinsiyet ve milliyetçilik arasındaki ilişki, 1980’li yıllardan itibaren tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Bununla birlikte milliyetçiliği konu edinen çalışmaların çoğu cinsiyet kavramını göz ardı etmektedir. Bu durum cinsiyet ve milliyetçilik ilişkisine eleştirel feminist bir perspektiften bakılmasını gerektirir. Çünkü milliyetçilik ve iktidar bağlantısı, cinsiyet üzerinden hiyerarşi ve tahakküm kurar. Buradan hareketle bu çalışma, milliyetçilik çalışmalarında cinsiyetin bir analiz birimi olarak incelenmesi gerektiği kaygısını gütmektedir. Bu kaygıyla çalışma teorik olarak milliyetçiliği, cinsiyet olgusuyla kurduğu ilişki üzerinden sorgulamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla ilk olarak milliyetçilik teorileri ele alınmıştır. İkinci olarak ise, milliyetçilik içerisinde cinsiyetin nerede konumlandığı feminist çizgide incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet, Milliyetçilik, Feminist Perspektif, İktidar, Cinsiyetsiz

JEL Kodları: K38, B54, Z19

GENDER AS AN UNIT OF ANALYSIS IN NATIONALISM THEORIES

ABSTRACT

The relationship between gender and nationalism has become a controversial issue since 1980s. In the meantime, most of the studies on nationalism pretend not to see the concept of gender. This situation needs a critical feminist approach to the relationship between gender and nationalism. Because connection between nationalism and power hierarchise and dominate on gender. From this point, this study is concerned that gender should be examined as a unit of analysis in nationalism studies. With this concern, the study aims to examine theoretically nationalism via its relationship with gender. For this purpose firstly, the theories of nationalism are discussed. Secondly, the position of gender in nationalism has been examined in feminist line.

Key Words: Gender, Nationalism, Feminist Perspective, Power, Genderless

JEL Codes: K38, B54, Z19

¹ Makalenin hazırlık sürecinden son haline değin desteğini esirgemeyen danışmanım Doç.Dr.G.Pınar Erkem Gülboy’a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, Türkiye, elifcan.coruk@hotmail.com, 0000-0002-3026-1645

Makale Geçmişi/Article History

Başvuru Tarihi / Date of Application: 18 Şubat 2022

Düzeltilme Tarihi / Revision Date: 14 Nisan 2022

Kabul Tarihi / Acceptance Date : 9 Mayıs 2022

Araştırma Makalesi/Research Article

1. GİRİŞ

1980’li yılların sonuyla birlikte kimlik siyaseti ve söylemin önemi kamusal alanda öne çıkmaya başlamıştır. Bu durum sosyal bilimler alanında pek çok disiplini etkilemiş olmakla birlikte, en önemli vurgularını feminist teorinin geliştirdiği cinsiyet çalışmaları üzerinde yapmıştır². Siyasal arenada devletin tek aktörlü yapısı, cinsiyet çalışmaları üzerinden eleştirilmeye başlanmıştır. Hâkim olan tek iktidar alanı olarak devlet olgusu bu dönemden itibaren eril tahakküm ile özdeş tutulmuştur. Bu yönüyle iktidar alanı olarak görülen yapılar içerisinde erkek olmayan ya da erilleşmeyen cinsiyetlerin varlığı fark edilmeye ve araştırılmaya başlanmıştır. Söz konusu fark ediliş, eril tahakkümün özellikle tarih, siyasal hayat, uluslararası siyaset, güvenlik çalışmaları ve dış politika gibi alanlarda kurduğu hegemonyaya dönük eleştirilerle devam etmiştir³. Bu alanlarda kurulan baskın eril bakışın temel aldığı nokta iktidar olarak devletin yanı sıra hem devleti hem de eril anlayışı meşrulaştırıcı bir güç olarak milliyetçiliğin kendisidir (Walby, 2013: 50-56). Dolayısıyla milliyetçilik çalışmaları içerisinde cinsiyet temelli analiz yapmak ya da erkeklik haricinde herhangi bir cinsel kimliğin alan içerisindeki varlığı sorgulamak, meseleyi devlet ve iktidarın varlığının sorgulanmasına kadar götürebilmektedir. Bu yönüyle milliyetçilik çalışmalarında cinsiyet, millet ve milliyetçiliğin yeniden üretim sürecini anlamlandırmak için başvurulan bir alan olmuştur. Milliyetçilik çalışmaları içerisindeki temel yaklaşım olan modernist milliyetçilik teorileri, milliyetçiliğin ve milletin ne olduğuna ve nasıl oluştuğuna dair fikirler öne sürmüşlerdir. Bu grup milliyetçilik çalışanları, kavramın ne olduğu ve ne zaman ortaya çıktığı gibi sorulara yanıt ararken, milliyetçiliğin yeniden üretim sürecini gündeme almamışlardır⁴. Bu durum milliyetçilik ve cinsiyet ilişkisini (ya da ilişkisizliğini) etkilemiştir. Zira cinsiyet mefhumu, milliyetçilikle kurduğu ilişki bağlamında incelenememiştir.

² Örnek çalışmalar için bakınız; Butler, J. (1990) "Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity", London and New York: Routledge; hooks, b. (1984) "Feminist Theory: From Margin to Center", Boston:South End Press; hooks, b. (1981) "Ain't I a Woman? Black Women and Feminism", Boston:South End Press; Jayawardena, K. (1986) "Feminism and Nationalism in the Third World", Netherlands: Zed Books; Hill-Collins, P. (1990) "Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment", London and New York: Routledge.

³ Uluslararası İlişkiler disiplininin hem kendisi hem de temel konu başlıkları üzerinden feminist eleştiri sunan çalışmalar için bakınız: Tickner, J. A. (2005) "Gendering a Discipline: Some Feminist Methodological Contributions to International Relations", Journal of Women in Culture and Society, 30(4): 2173-2188; Grant, R. ve Newland, K. (1991) "Gender and International Relations", Indianapolis: Open University Press; Steans, J. (1998) "Gender and International Relations-An Introduction", New Jersey: Rutgers University Press; Blanchard, E. M. (2003) "Gender, International Relations, and the Development of Feminist Security Theory", Signs, 28 (4): 1289-1312; Scott, J. W. (1999) "Gender and the Politics of History", New York: Columbia University Press; Sylvester, C. (1994) "Feminist Theory and International Relations in a Postmodern Era", Cambridge: Cambridge University Press.

⁴ Bakınız: Anderson, B. (2017) "Hayali Cemaatler", (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları; Gellner, E. (1992) "Uluslar ve Ulusçuluk", (B. E. Behar, & G. G. Özdoğan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları; Hobsbawm, E. J. (1993) "Milletler ve Milliyetçilik", (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrintı Yayınları; Hobsbawm, E. J. (2005) "Giriş: Gelenekleri İcat Etmek" E. J. Hobsbawm, & T. Ranger (ed.), Gelenğin İcadı (M. M. Şahin, Çev., s. 1-18). İstanbul: Agora Kitaplığı; Breuilly, J. (1982) "Nationalism and the State", Chiago: The University of Chiago Press; Hroch, M. (1985) "Social Preconditions of National Revival in Europe", Cambridge: Cambridge University Press; Nairn, T. (1981) "The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism", Australia: Verso Press.

Bahsi geçen arka plandan hareketle bu çalışma milliyetçiliği, teorik boyutta cinsiyet olgusuyla kurduğu ilişki üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla milliyetçiliğin cinsiyetçi ve / veya cinsiyetsizleştirici bir motivasyona sahip olması, feminist perspektifin getirdiği kesişimsel ve eleştirel bakış çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın temel argümanı, milliyetçilik kuramlarının cinsiyet temelli bir analize başvurmadan tam olarak açıklanamayacağıdır. Bununla birlikte Türkçe milliyetçilik literatüründe, cinsiyet mefhumunu teorik boyutta ele alan makalelerin⁵ yer aldığı görülmektedir. Buna karşın bahsi geçen makalelerin içeriklerine bakıldığında milliyetçilik kuramlarının cinsiyet perspektifli bir analizden geçirilmesine rastlanmamaktadır. Diğer bir ifadeyle başlangıçta milliyetçiliğin ve toplumsal cinsiyetin ne olduğuna ilişkin kapsamlı kaynak analizlerinin verildiği bu makaleler, feminist teorisyenlere ait milliyetçilik yorumlarıyla genel bir değerlendirme niteliğine sahiptir. Çalışmanın temel argümanının yanı sıra bahsi geçen literatüre cinsiyet perspektifli bir katkı sunma motivasyonu bu çalışma, öncelikle milletin ve milliyetçiliğin ne olduğuna ilişkin yürütülen temel teorileri ele alacak, daha sonra feminist literatürden yazarların milliyetçiliğe bakışını tartışacak ve bu arka planların üzerine milliyetçilik ve feminizm ilişkisi ve milliyetçilik teorilerinin cinsiyete ne ölçüde yer verdiğini analiz edecektir.

2. TEORİK MİLLİYETÇİLİK ÇALIŞMALARINA BAKIŞ

Milliyetçilik tartışmaları, farklı dinamik ve analiz birimleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Milliyetçilik çalışmaları üzerine söz konusu farklılık, primordiyalistler ve modernistler arasında temel bir ikiliği ortaya koymaktadır. Primordiyalizm, genel olarak, milletlerin sabit ve doğal olduğu fikrinden hareket etmektedir (Gusfield, 1996: 53). “Doğalcı”, “eskilci”, “ilkçi”, “hep var olan” gibi nitelermelerle birlikte ifade edilen primordiyalizm, Edward Shils ve Clifford Geertz’e göre kan, dil, din gibi bağların doğal bir yakınlık ve süreklilik oluşturan etnik bağlılıkları ya da etnisiteyi nitelermektedir (Özkırmı, 2016: 79-85). Doğalcılık, eskilcilik, özcülük ve biyolojik bakış gibi çeşitli gruplara ayrılarak kategorik bir biçimde de incelenebilen primordiyalizm, milletleri sabit ve değişmez bir olgu olarak ele almalarıyla eleştirilmişlerdir (Akıncı, 2014: 139-141). Bu eleştirilerin en önemli sahipleri ise milliyetçilik kuramları içerisinde modernist görüş mensuplarıdır. Buradan hareketle primordiyalist yaklaşımın aksine modernistler, milliyetçiliği modernitenin sahip olduğu özellikler üzerinden açıklama girişimindedir. Modernist analizde milliyetçiliğin oluşumu ya da ulusal duygu ve hareketlerin geniş çapta ele alınması sanayileşme, kapitalizm veya sekülerleşme gibi modern süreçlerle ilişkilendirilmektedir. Bu perspektifte milliyetçilik, büyüyen ve kentleşmiş bir nüfus içinde kültürel bir homojenlik sağlamaya çalışan ve böylece modernleşen bir sanayi toplumunun araçsal gereksinimlerini koruyan entelektüeller ve siyasi seçkinler tarafından planlanmıştır. Bahsi geçen milliyetçilik analizleri

⁵ Milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet konusunda bahsi geçen teorik çalışmaların bazıları; Avcil, C. (2020) “Milliyetçiliğin Toplumsal Cinsiyet ile İlişisine Dair Kuramsal Bir Bakış”, *Mukaddime*, 11(2): 468-484; Küçükalioglu, E. G. (2019) “Milliyetçilik Kuramları ve Toplumsal Cinsiyet Genel Bir Değerlendirme”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16):151-163.

arasında Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm, Anthony D. Smith, Walker Connor ve Michael Billig gibi isimler öne çıkmaktadır.

Modern milliyetçilik teorileri arasında Ernest Gellner'in milliyetçilik analizi önemli bir yer tutmaktadır. Gellner (1992: 19), milliyetçiliğin öncelikle siyasi bir ilke olduğunu ve bu ilke etrafında siyasal ve ulusal birimin uyumlu olması gerektiğini savunmaktadır. Milliyetçiliğin olması için gereken bu şartlar ise “sanayileşme” adı altında yeni bir şarta ihtiyaç duymaktadır. İnsanlık tarihinin geçirdiği aşamaları tarım öncesi, tarım dönemi ve sanayileşme süreci olarak temelde üçe ayıran Gellner (1992: 25), devletin olmadığı dönemlerde millet, milliyetçilik ve ulusal kültürün de olmayacağını savunmaktadır. Bu bağlamda milliyetçilik, sanayileşmeyle yakından bağlantılı modern bir fenomen olarak sunulmaktadır. Milliyetçiliği, sanayi toplumuna uygun bir işgücü yaratmak için devlet tarafından üstlenilen toplumsal homojenleşme süreçlerinin sonucu olarak tanımlar. Dolayısıyla Gellner'in çalışmasına göre sanayileşme, milliyetçiliğin ortaya çıkması için önemli bir uyarıcı işlevi görmüştür.

Sanayileşmeye geçiş, toplumda evrensel okuryazarlığın yayılması, bürokratik ve teknolojik iletişimin gereklilikleri anlamına gelen yüksek bir kültürün ortaya çıkmasına zemin hazırlamakta ve aynı zamanda atomize bireylerden oluşan kişisel olmayan bir toplumun kuruluşunu da anlatmaktadır (Gellner, 1992: 109; 186). Bu anlamda Gellner'in ifadelerinde kullandığı kültür, sanayi toplumlarında daha aktif bir rol oynamaktadır. Çünkü yazara göre sanayi toplumunun ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için homojen bir toplum, iş bölümü, uzmanlaşma ve standartlaşma gerektirir (Özkırımlı, 2016: 161). Bu argüman, Gellner'in eğitime yaptığı vurguyu öne çıkarmaktadır. Milliyetçiliğin içselleştirilmiş bir eğitime bağlı olan, bu yönüyle de yüksek kültürlerle dayanan yeni bir toplumsal örgütlenme biçiminin sonucu olduğunu ifade etmiştir (Gellner, 1992: 93). Çünkü sosyal hareketliliğin yüksek düzeyde olduğu sanayi toplumlarında eğitim, bireyin değerlendirildiği en önemli unsur haline gelmektedir.

Sanayi toplumlarında sosyal hareketliliğin yüksek düzeyde olması, eğitimin merkezileşmesini ve iktidar sağlayıcısı olarak devleti gerektirmektedir. Bu gereklilik milliyetçilik üzerinden okunduğunda, kültürün oluşumu için eğitimin ve bu eğitimi evrensel ya da geniş çaplı nüfuz haline getirecek bir devletin gerekli olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Dolayısıyla milliyetçilik devlet destekli bir eğitimle kalıcı hale gelebilir. Bu açıdan bakıldığında milliyetçilik, endüstriyel kapitalizmin yükselişiyle bağlantılı modernleşme sürecinin bir ürünü olarak tanımlanmaktadır.

Bir başka modernist ise Benedict Anderson'dır. Anderson için milletler hayali topluluklardır. Bu bağlamda milletler, ulusun en küçük üyelerinin bile diğer üyelerle tanışmayacağı anlamda hayal edilmiş, ancak her bir üyenin zihninde birlikteliklerinin imgesinin yaşadığı topluluklardır (Anderson, 2017: 20). Gellner'in milliyetçiliği yanlış beyanlar üzerine kurduğunu belirten Anderson (2017: 21), toplulukların hayal edilmiş biçimleriyle özüksendiklerini ve ayırt edildiklerini ifade etmektedir. Bu

bağlamda milliyetçilik, kendisinden önce gelen ve onun içinden doğan kültürel sistemlerle ilişkili olarak anlaşılmalıdır. Millet oluşumu incelemelerinde kültürel alanda yaşanan gelişmelere öncelik veren Anderson'a göre bu argümanın tarihsel karşılığı birbiriyle örtüşen üç olaya denk gelmektedir; dini cemaatin çöküşü, hanedanların çöküşü ve homojen zamanın ortaya çıkışı (2017: 26-27, 38-41). Anderson'ın bakış açısına göre bu üç durum Avrupa'da hayali cemaatlerin ortaya çıkmasını sağlayan koşulları ortaya koymuştur.

Hayali Cemaatler'de sorgulanan temel durum, bir topluluğun nasıl tasavvur edildiği ve bu tasavvurun o topluluğa ne kazandırdığı üzerinedir. Dolayısıyla, esas itibarıyla burada temel amaç milliyetçiliğin ve ulusal kimliğin maddi koşullardan temel alabileceği fikrinin alt yapısını oluşturmaktır. Bu bağlamda Anderson'a göre milliyetçiliğin ortaya çıkışındaki en önemli değişken basım kapitalizmidir. Bu yönüyle yazar, belirli bir kapitalist girişim biçiminin ulusal dillerin ve bunlar içindeki iletişimin gelişimini nasıl desteklediğini göstermek amacıyla basım kapitalizmi fikrini ileri sürmüştür. Gazete okumak ya da gazete üzerinde bir görsele denk gelmek Anderson'a (2017: 39) göre, bir ulusun tartışmalarına hayal etme yoluyla ortak haber içeriği vermekle birlikte, aynı zamanda bir tür temsil ve aidiyet göstergesidir.

Öte yandan ulusun inşasına odaklanmasında Anderson, ulusal yurttaşın tahayyülüne dair herhangi bir atıfta bulunmamaktadır. Çünkü hayal edilen yalnızca ulusun kendisi ya da sınırları değildir. Aynı zamanda zihinlerde canlandırılan ulusal sınırlar içinde yetiştirilmiş vatandaşların varlığı hem hayal edilmekte hem de kabul edilmektedir. Nitekim basım kapitalizminin sağladığı biz olma duygusundaki birlik, kökeni ulusla birlikte vatandaşların da hayal edilmesinden almaktadır.

Milliyetçiliği modernleşme açısından analiz eden bir diğer önemli teorisyen ise Eric Hobsbawm'dır. Modern öncesi dönemde milletlere ve milliyetçiliğe yer olmadığı fikrini savunan Hobsbawm (1993: 35-43), liberal ideolojinin gelişiminin başlangıç noktasını temsil eden Fransız Devrimi'ne dayalı milliyetçiliğin ortaya çıkışını ele almaktadır. Bu yönüyle yazara göre hem milletler hem de milliyetçilik Fransız Devrimi sonrası oluşan düşünsel sürecin parçalarıdır. Fransız Devrimi'nin yazara göre milliyetçilik çalışmaları açısından önemli olmasındaki etken bu dönemde üretilen geleneklerdir. Belirli bir geçmişle birlikte değer ve normları aşlamaya çalışan, kabul edilmiş kurallar, ritüel ve sembolik bir doğa tarafından yönetilen bir dizi uygulama anlamındaki icat edilmiş gelenekler, Devrim itibarıyla kamusal alanda üretilmeye başlamıştır (Hobsbawm, 2005, s. 2; 15).

Hobsbawm (2005: 14-15), geleneklerin icat edildiği dönemlere ilişkin temel faktörleri okullardaki eğitim ve öğretimin gelişimi, kamusal alanda törenlerin ve anıtların seri üretimin icadı şeklinde öne sürmektedir. Bu sayede kitle siyasetinin ortaya çıkması ve nüfusun daha önce ihmal edilen kesimlerinin siyasi arenaya girmesiyle yönetici seçkinlerin kendilerini, bağlılık ve işbirliğini sürdürmek için gelenekler icat etmek zorunda kaldıkları süreç başlatılacaktır. Milli geleneklerin, önemli sembollere ve kültürel değerlere atıfta bulunarak ulusu harekete geçirme ve örgütlemeye

önemli bir rol oynayan, bu yönüyle aslında bir devlet inşa eden seçkinler tarafından icat edildiği öne sürülmektedir. Hobsbawm'a göre ulusal seçkinler grubun kültürünün en önemli yönlerini seçerler, onlara yeni değer ve anlamlar yüklerler ve böylece onları grubu harekete geçirmek için semboller olarak kullanırlar.

Öte yandan etno-sembolistler ise, milliyetçilik çalışmaları konusunda primordiyalistler ile modernistler arasında konumlanmaktadır. Etno-sembolistler, modernleşme teorilerine ek olarak, milliyetçiliğin modernleştirici potansiyeline yapılan büyük vurgunun etnik kökenin önemini gözden kaçırdığı, esasen ilkel bağlara dayalı farklı bir milliyetçilik anlayışının geliştirilebileceğini iddia etmektedir. Bu bağlamda Anthony Smith ve Walker Connor gibi teorisyenler, modern milletlerin oluşumundan önce var olan etnik köklerin ve duyguların rolüne atıf yapmaktadır. Genel olarak bu yaklaşıma göre etnik kimlik ve milliyetçiliğin oluşumunda, sürekliliğinde ve dönüşümünde mitlerin, sembollerin, hatıraların, değerlerin ve geleneklerin rolü hayati öneme sahiptir.

Anthony Smith (2017: 28-29; 49), milliyetçilik çalışmasının yalnızca Fransız ve Sanayi Devrimleri ile ilişkili değil, aynı zamanda eski bağların ve duyguların korunmasını da hesaba katarak yeniden yönlendirilmesi gerektiği fikrini savunmaktadır. Bu savunun arka planında yatan gerekçe ise, etno-sembolist yaklaşım, Smith'in ifadesiyle etnik-simgencilik, ortaya çıkmasında modernist ve ilkçi yaklaşımların milliyetçiliği açıklamadaki zayıflıkları yer almaktadır (Smith, 2013: 87). Bu açıdan bakıldığında Smith'in çıkış noktası için ulusların kendilerinin modern dönem koşullarının bir ürünü olduğu ve kökenlerinin çeşitli insan gruplarının tarihinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla Smith'in milliyetçilik çalışmasının temelini açıklayan kavram "ethnie"dir. Siyasallaşma derecesi arttıkça, ulus olmanın bileşenlerinden birini oluşturan özerklik talebinin ortaya çıkması, aynı zamanda bir etnik grubun ulus halini alması anlamına gelen etnik milliyetçilik oluşumuyla birlikte hareket etmektedir (Smith, 2017: 39). Çünkü Smith, modern öncesi etnik kimliğin varlığının, modern dönem milletleri için önemli olduğu fikrini savunmaktadır. Bu savın Smith'in milliyetçiliğe bakışındaki meşruluk temeli Fransız Annales Okulu'nun *longue durée*⁶ analizinden köken almaktadır. Diğer bir ifadeyle *longue durée* analizi çerçevesinde okuma yapmak Smith'in, modern dönemde şekil almış olsa da milletlerin geçmişten getirdiğini iddia ettiği mit, sembol, gelenek, köklü alışkanlıklar gibi özelliklerini anlaşılır kılmaktadır. Çünkü Smith'e göre her millet örneği kendi özgün tarihsel gelişim sürecine ve bu süreçte tecrübe ettiği toplumsal, ekonomik, siyasi dönüşümlerine bakılarak anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında mit, sembol, hatıra, alışkanlık vb. geçmişten gelen çeşitli unsurlar *longue durée* biçiminde yapılacak tarihsel analizin hem parçası olmakta hem de Smith'in milliyetçilik düşüncesine katkı sağlamaktadır.

⁶ Fransız Annales Okulu tarihçilerinin analizlerinde sıklıkla görülen, belirli bir olay ya da tarihin anlaşılmasında mekânsal, coğrafi, tarihsel, sosyolojik, ekonomik ve siyasi uzun dönem inceleme yapılmasının öne çıkarıldığı *longue durée* analizi hakkında detaylı bilgi sahibi olmak için bakınız: Braudel, F. (1980) "On History", (S. Matthews, Çev.) London: Weidenfeld and Nicolson.

Gerek uzun dönemli tarihsel analiz vurgusu gerekse de etnik simgelerle milliyetçilik arasında kurduğu ilişki bakımından Smith'in milliyetçiliği, yalnızca toplumsal ve siyasal bir hareket olarak değil, aynı zamanda kültürel temelli bir değer olarak ele aldığını göstermektedir. Bu açıdan gelenek, hatıra, mit, sembol ve değerler gibi sembolik kaynaklar milletlerin, kültürel birikimlerinin bir sonucudur (Smith, 2017: 30). Bir başka ifadeyle etnik topluluklardan milletlere ve milliyetçiliğe geçiş aşamasında bir süreklilikten bahsetmekte, kültürel birikimin devamlılığı sağlandığı ölçüde milliliğin de sağlandığını gösterme çabasıdır. Bu çabadan hareketle Smith millet kavramını, kutsal anavatan olarak kabul edilen bir yerde yaşayan, ortak mitlere ve paylaşılan bir tarihe, kültüre, ekonomiye, ortak yasalara sahip olan ve adlandırılmış bir insan topluluğu şeklinde tanımlamaktadır (Smith, 2013: 25). Millet tanımında vurgulanan ortaklık Smith'e göre gen aktarımı ya da kan bağıyla değil, ortak etnik mit ve inançlarla ilgilidir (Gökalp, 2007: 290). Çünkü Smith için milletlerin sürekliliği ve dönüşümü, uzun dönemli tarihsel analiz içerisinde incelenecek sembolik kaynaklarla anlaşılır hale gelmektedir. Dolayısıyla dil, kamu kurumları ve aydınların milliyetçilik ideolojisindeki rollerinin yanı sıra müzik ve görsel sanatlar, soy mitleri, seçilmişlik mitleri, kutsal anavatan algısı, altın çağlar ve fedakârlık gibi olgular Smith'in milliyetçilikle etno-sembolizm arasında kurduğu ilişkinin alt başlıklarını oluşturmaktadır.

Benzer şekilde Walker Connor (1994: 63-64) da, modernleşme temelinde geliştirilen milliyetçilik teorilerini materyalizmin insan ilişkileri üzerindeki etkisinin yersiz bir şekilde abartılması olarak eleştirmektedir. Connor (1994: 65) milliyetçiliği, kişinin devletine veya ülkesine ve onun siyasi kurumuna duygusal bir bağlılık olarak tanımlamakta ve ulusal kimliğin inşasında ilkel bağların ve etnik bilincin önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda etnik köken kavramı ise milliyetçiliğin vazgeçilmez bir parçası olarak modern uluslar ortaya çıkmadan önce önemli bir kişisel ve grup kimliği sağlamıştır. Çünkü ortak soya bağlılık olarak oluşan soydaşlık fikrine duyulan inanç, hem duygusal hem de toplumsal ve sembolik süreçlere bağlılığın temelini oluşturmaktadır (Smith, 2017: 67).

Son olarak milliyetçilik çalışmalarında Michael Billig gerek Batı merkezçiliğini eleştirmesi bakımından gerekse de milliyetçiliğe yöneltilen sorunun bağlamını ve inceleme yöntemini değiştirmesi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Billig'in temel savı milliyetçiliğin ne olduğundan çok, nasıl üretildiğiyle ilişkili olmuştur. Bu bağlamda milliyetçiliğin teorik anlamda yeniden üretimini irdeleyen banal milliyetçilik, Billig ile özdeş anılan bir kavram haline gelmiştir. Billig'e (2002: 17) göre banal milliyetçilik, "batılı müesses milletlerin yeniden üretilmesine izin veren ideolojik alışkanlıkları örtmesi için ileri sürülmektedir". Bu yönüyle kavram milliyetçiliğin, yalnızca savaşlar ve ulus oluşum dönemleri gibi sıcak zamanlarda değil, aynı zamanda sıradanlaşan ve gündelik hale gelen bir yönü olduğunu belirtmektedir. Milliyetçiliğin gündelik yönünü belirtirken Billig, milliyetçiliği yalnızca öteki olarak addedilen bir topluluğun ideolojisi olarak okumamak gerektiğini de eklemektedir. Zira bu çerçevede değerlendirildiğinde milliyetçilik, Batılı olmayan öteki ulus-

devletlerin inançlarını niteleyen saldırgan bir ideoloji olarak okunurken; Batılı devletler için vatanseverlik, yurttaşlık ve sadakat gibi atıflarla anlam kazanmaktadır (Billig, 2002: 26).

Billig, Batılı devletlerin psikolojik bir temelle yaptığını iddia ettiği milliyetçilik ve vatanseverlik arasındaki ayrımı, milliyetçiliğin gündelikle kurduğu ilişki bağlamında eleştirmektedir. Bu bağlamda milliyetçiliğin ihtiyaç duyduğu sorgusuz kabullenme hali, banal milliyetçilik çerçevesinde herhangi bir kamu binası önünde durması kanıksanmış sallanmayan bir bayrak ile örneklendirilmektedir (Dede, 2021: 38). Bu örnek aynı zamanda Billig için milliyetçiliğin Batılı müesses devletlerde yeniden üretiminin somutlaşma göstergesidir. Çünkü Billig'in ifadelerine göre sorgusuz kabullenme hali, milliyetçiliğin normalleşmesi, gündelik pratikler içinde rutinleşmesi ve dolayısıyla banal hale gelmesinde etkilidir. Buradan hareketle Batılı devletlerin kendilerini milliyetçi olarak tanımlamaksızın milliyetçiliğe olumsuz bir anlam yüklediğini söyleyen Billig (2002: 49-50), esas itibarıyla milliyetçiliğin ve milli kimliğin yaşanılan ortamı oluşturarak solunan hava gibi görünmeyen, bu anlamıyla unutilan, doğallaşan ve sıradanlaşan bir ideoloji olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla şimdiki zaman içinde milliyetçilik ve milli kimlik, her an unutilarak gündelik rutinler içerisinde bilinçdışı bir biçimde yerleşmektedir.

Tüm bu arka plandan hareketle, hangi teorisyenin odağında ele alınırsa alınsın milliyetçilik yaklaşımlarına ilişkin günün sonunda ortaya çıkan genel sonuç, cinsiyete dayalı bir bakışın milliyetçilik teorilerinde geliştirilmemiş olması ya da cinsiyetin bir analiz birimi olarak tercih edilmemesidir. Dolayısıyla cinsiyetin, milliyetçi süreçlere katkısı, katılımı ve bu süreçten etkilenme biçimi tamamen göz ardı edilmektedir. Buradan hareketle pek çok yerli ve yabancı feminist çalışmacı, milliyetçiliğin dinamiklerini daha iyi anlamada analitik bir araç olarak cinsiyetin önemini vurgulamışlardır. Bu vurguyla birlikte cinsiyetin görmezden gelindiği bir alan olarak milliyetçilik çalışmalarında yeni bir alan açılmasını sağlayan cinsiyet ve milliyetçilik ilişkisi, araştırılması gereken bir başlık olarak sunulmuştur.

3. MİLLİYETÇİLİĞİN CİNSİYETLE KURDUĞU İLİŞKİ

Feminist ideolojinin bir analiz birimi olarak cinsiyeti ele alması, milliyetçilik ve cinsiyet arasında bir ilişki olduğu gerçeğini açığa çıkarmıştır (Zalewski, 1995: 341). Bu anlamda milliyetçilik ve cinsiyet ilişkisi, hâlihazırda var olan teori ve bakış açılarının sahip olduğu cinsiyet körlüğüne yönelik bir eleştiri üretmiştir. Söz konusu eleştiriden çıkarılabilecek en temel sonuç ise milliyetçiliğin, cinsiyetlendirilmiş bir varoluşa sahip olduğudur. Çıkarılan bu sonuçtan hareketle milliyetçiliğin cinsiyetlendirilmiş boyutuna ilişkin feminist argümanları analiz etmek, yalnızca milliyetçilik ve cinsiyet çalışmaları için değil, aynı zamanda cinsiyetin iktidar olanla kurduğu ilişkiyi de somutlaştırmaktadır. İktidar olgusunun her an, her yerde ve her şekilde olabilirdiğinin farkındalığı da yine milliyetçilik cinsiyet ilişkisinin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu yönüyle, cinsiyet körlüğünün

uzunca bir zaman diliminde işgal ettiği milliyetçilik alanı, kuşkusuz cinsiyete yönelik aynı tepkisizliğin tarih ve siyaset bilimi gibi alanlara da sirayet etmesiyle sonuçlanmıştır. Özellikle tek aktör olarak devletin kabul edildiği bu alanlar içerisinde bizzat iktidar olarak devletin kendisinin eril tahakkümle kurulması, cinsiyetin bu alanlarda neden ve nasıl göz ardı edildiğini gösterir niteliktedir. Bu durum bir süreç ve olgu olarak milliyetçiliğin yanı sıra cinsiyetin, kurtuluş savaşları, ulus devlet ve ulus inşası süreçlerinden de dışlandığını gösterir. Çünkü klasik anlatı içerisinde hiçbir savaş, diplomatik ilişki, hükümdarlık, imparatorluk, modern anlamda yöneticilik ya da devlet erkânı vb. kavramlar, kamusal-özel alan ikiliğinin özel tarafın ilgilendirmiyormuş gibi yapılmaktadır. Bu durum aynı zamanda kavramların cinsiyete atıf yapılarak incelenmesine ve açıklanmasına da engel olur niteliktedir. Bu kavramlar kamusal alanda geçen tarih çizgisinden köken almaktadır. Yalnızca son çıkarımdan hareketle bile bu alanların cinsiyetlendirilmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Feminist analiz, cinsiyet meselelerini ulus, ırk ve etnik kimlik meseleleriyle hem birlikte hem de ayrı olarak düşünme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde feminist çalışmaların milliyetçilik çalışmalarına en önemli katkısı, Hobsbawm'a göre geleneğin en çok üretildiği dönem olan ulus inşası projesine, erkeklerin ve kadınların farklı şekilde katıldıkları gerçeğini sunması olmuştur. Ulusun icadının ikili cinsiyet kalıpları çerçevesinde inşa edildiğini öne süren Silke Wenk'e (2000: 63) göre milliyetçilik hareketleri kabul edilebilir modern cinsiyet anlayışları çerçevesinde yapılandırılarak erkek cinsiyetinin koruduğu ve kadınlarınsa korunduğu motiflerle imgenmiştir. Benzer bir durum Tamar Mayer'in milliyetçilik ve cinsiyeti konu edindiği çalışmalarında da görülmektedir. Mayer'e (2000: 1-2) göre milliyetçiliğin cinsiyetlendirilmesi, ulusun erkeklerin mülkü olduğu ve bu ulusa ait olmanın getireceği faydalara erişimin de yine cinsiyete dayalı tahakküm ilişkileriyle kurulduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ikili cinsiyet anlamında kadın ve erkeğin bir arada düşünüldüğü üreme, cinsellik ve ebeveyn olma kavramlarının da benzer tahakküm ilişkileriyle kurulması hem bu kavramların ulus oluşum sürecinden bağımsız olmadığını hem de milliyetçilik temsillerinin erkek egemen yetkilerle donatıldığını göstermektedir. Çünkü önemli olan, olması gereken/makbul kadın algısının yaratıcısı, kadının kendisi değil, eril düşünce olmaktadır. Bu nedenle de geleneksel ve modern olmak arasındaki dengeyi kurma ve temsil etme işlevi, yaşamın görünür kılınan her alanında kadına verilen ancak sınırları erkekler tarafından çizilen bir rol olma özelliğindedir (Çakır, 2008).

Feminist teorinin milliyetçilikle kurduğu ilişki, kuşkusuz feminist teorisyenlerin cinsiyet ve millet ilişkisine yönelik fikir ve teori beyanlarıyla gelişmeye başlamıştır. Bunlar arasında milleti ve milliyetçiliği analiz etmede cinsiyet ilişkilerinin önemli olduğunu öne süren en önemli isim Nira Yuval-Davis'tir. Yuval-Davis kadınların milliyetçi süreçlerde temel olarak üç şekilde konumlandırıldığını belirtmektedir. Bu üç konum, kadınların üreme rollerinden gelen milletin biyolojik yeniden üreticilik vasfı, çoğalan nüfus içinde baskın kültür sembolleriyle birlikte kültürel aktarımın

gerçekleştirilmesi görevi ve son olarak da ulusal projelerde ve süreçlerde kadınların vatandaşlık açısından sınıflandırılması şeklinde sıralanmaktadır (Yuval-Davis, 2014: 54-58).

Yuval-Davis, ulusal bir kimliğin cinsiyete dayalı temsiline, aynı zamanda kadınların ulus onurunun ya da namusunun taşıyıcısı olarak inşasını da beraberinde getirdiğine işaret etmektedir. Bu ifadenin temelinde kuşkusuz ataerkil ilişkiler yatmaktadır. Bu ilişki hükümlerliği altında kadınlar hem aile içinde hem de eğitim öğretim kurumlarında, yetişme çağındaki çocukların temas kurdukları birincil kişiler olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle de, yeni nesil milliyetçileri biyolojik olarak yeniden üretmek ve bunlara kültürel olarak ulus değerlerini aktarmak için kadınlara birincil sorumluluk verilebileceği düşüncesi kanıksanmaktadır.

Bir başka taraftan Cynthia Enloe, milliyetçiliğin cinsiyetle kurduğu ilişkiye erkeklik penceresinden de bakmaktadır. Milliyetçi hareketlerin genellikle erkeklerin deneyimlerinden güç aldığını ve bu nedenle de, kadın cinsiyetinin kendi deneyimlerinden ziyade, milliyetçiliğin erilleştirilmiş bir hafızadan, aşağılanmadan ve umuttan doğduğunu ileri sürmektedir (Enloe, 2003: 77-79). Cinsiyetle birlikte sorunlu bir ilişki kuran milliyetçilik Enloe için algısal olarak kadınları ya korunması gereken vatan ya da anne sıfatlarıyla veyahut savaş ganimeti olarak sunacak kadar metalaştırmaktadır. Dolayısıyla cinsiyetler kadın ve erkek olarak ayrılrsa da; erkek her zaman “erkek” olarak aktör kabul ve tolere edilebilir, kadın ise “anne, vatan, öğretmen, canavar, fahişe” gibi sıfatlara duruma göre değişebilecek şekilde uygun görülmektedir. Ancak yaygın görüşe göre, her türlü durumda milliyetçilik konusunda fiili aktör olarak yer alan kesimi erkek cinsiyeti oluşturmaktadır.

Milliyetçilik çalışmalarına cinsiyet odağında bakan bir başka isim de Sylvia Walby'dir. Walby'ye (2013: 35-36) göre cinsiyetlendirilmiş kavramlar olarak millet ve milliyetçilik, erkekleri hiyerarşik olarak kadınlar üzerinde konumlandıran geleneksel cinsiyet ilişkilerini benimsemeye eğilimlidir. Walby (2013: 54), milliyetçilik açısından kadın ve erkek arasındaki bu geleneksel ilişkilerin, onların militarizm konusundaki farklı algılarından kaynaklanabileceğini, dolayısıyla militarizm ve cinsiyetin de ayrı bir çalışma alanı olabileceğini savunmaktadır. Bu durum, kadınların genellikle militarist çevrelerde niceliksel olarak neden ve nasıl daha az bulduklarına yönelik çıkarım yapılabileceği iddiasını sunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ataerkilliği her alanda teorik hale getirme ve üzerine çalışılma sürecinin, milliyetçiliğin cinsiyetçi doğasını anlamlandırmak için ciddi önem taşıdığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda yazar ataerkilliği erkeklerin kadınlara hükmettiği, fiili ya da psikolojik şiddet uyguladığı ve kadınları sömürdüğü bir sosyal yapı ve uygulamalar sistemi olarak tanımlamaktadır (Walby, 2013: 48-50). Bu yönüyle ataerki kavramı, kadınlar ve kadınsı olan her şey üzerinde hiyerarşi temelli çok boyutlu bir sömür sistemi olarak ele alınmalıdır. Diğer bir ifadeyle ise bahsi geçen ilişki sisteminin bir tarafında sömürülen zihniyet olarak kadınlık varken, diğer tarafta ise sömüren bakış açısı olarak erkeklik yer almaktadır.

Benzer şekilde feminist aktivist ve yazarlar Kumari Jayawardena ve Bell Hooks sömürge toplumları, sömürgecilik ve ırkçılık üzerinden konuya yaklaşmaktadır. Bahsi geçen yazarların çalışmaları, coğrafyaları, temaları ve konuyu ele alış şekilleri arasında gözle görülür farklar olsa da, özellikle üçüncü kuşak feminist perspektifin destek aldığı kesişimsellik⁷ yaklaşımına gösterdikleri özen açısından önemli ve benzer görülmektedirler. Kesişimsellik yaklaşımı, post-kolonyal teori, eleştirel ırk ve feminist teori, etnik çalışmalar ve LGBTIQ+ gibi çeşitli kimlikleri bir arada ele alma amacındadır. Bu amaçtan hareketle yaklaşım ırk, sınıf ve cinsiyet odaklarını birbirinden ayrı temalar halinde ele almayarak, bu odakların özellikle sömürge toplumlarındaki siyah kadın ve erkeklerin toplumsal, siyasal ve ekonomik tecrübelerinde nasıl kesiştiğine odaklanmaktadır (Crenshaw, 1989). Jayawardena'ya (1986) göre sömürgeleştirilmiş milletlerden gelen erkeklerin bir uygarlık olarak Batı ile temas kurmaları durumu, cinsiyet çalışmaları açısından önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü modernleşme ve yeni görünme hallerinin görünürlük kazanırken ihtiyaç duyduğu vücudu yine kadın bedeni oluşturmaktadır. Bu anlamda kadın bedenine yönelik hem biyolojik yeniden üretim algısının hem de milliyetçi müdahalelerin, tekil milliyetçiliklere içkin olmaktan çok, evrensel bir yönü olduğu savunulur (Özkan-Kerestecioğlu, 2021: 107). Başka bir ifadeyle kadınlar toplumunda modernleşme sürecinin taşıyıcıları, hem göstergeleri hem de gösterenleri haline gelmişlerdir. Bu durum feminist bakışa göre evrensel bir nitelikken, Jayawardena'yı bu noktada öne çıkaran ise ulus oluşum süreçlerinde Sri Lanka gibi sömürge milletlerin de cinsiyet temelli milliyetçilikleri benimsediğini vurgulamasıdır. Benzer bir bağlam Hooks'un feminist yaklaşımında da görülmektedir. Hooks feminizmin, yalnızca beyaz orta sınıf kadınların tekelinde olmadığını, bu açıdan da konuya sınıf ve etnik kimlik temelli yaklaşmanın, cinsiyete ilişkin çalışmaları daha objektif kılacağını savunmuştur⁸.

Kadınların milliyetçilik süreçlerinde eril tahakküm altında tutulduklarını ifade eden Joane Nagel (1998: 254), diğer bir taraftan da yine kadınların anne olma vasıflarının milliyetçi motivasyonlarla öne çıkarıldığını, millet için anne olmanın kadınlara yeni bir sorumluluk getirdiğini belirtmektedir. Bu noktada belirtilmelidir ki bahsi geçen aile mefhumu kuşkusuz heteroseksüel ailedir. Çünkü ulus, hem erkekliğin hem de heteroseksüelliğin hegemonik alanı olarak inşa edilmiştir ve bu bağlamda heteroseksizm, milliyetçiliğin adeta sığınma noktasını oluşturmuştur. Başka bir ifadeyle heteroseksüellik, cinsel kimliğin, cinsel uygulamanın ve sosyal ilişkilerin milliyetçilik kalıpları içerisindeki tek normal ve makbul hali olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu

⁷ Irk, sınıf, cinsel yönelim ve cinsiyet gibi sınıflandırmaların birbirlerinden bağımsız ele alınamayacağını vurgulayan kesişimsellik yaklaşımı hakkında detaylı bilgi için bakınız: Crenshaw, K. (1989) "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics", University of Chicago Legal Forum, 1989(1): 139-167; O'Donovan, M., Goswami, N. ve Yount, L. (2014) "Why Race and Gender Still Matter: An Intersectional Approach" London: Routledge.

⁸ Çalışmanın temel odağı olan cinsiyet ve milliyetçilik ilişkisinden ayrılmamak adına ırkçılık ve cinsiyet ilişkisine metinde yer verilmemiştir. Bununla birlikte, ırkçılık ve cinsiyet arasındaki ilişkiyi incelemek için bakılabilecek bazı yazar ve eser isimleri şu şekildedir; Robert Miles Irkçılık, Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein Irk Ulus Sınıf, Bell Hooks Feminism For Everyone.

heteroseksizm, ulus inşası sürecinde kurulması beklenen ikili cinsiyete dayalı aile yapısının da temelini oluşturmaktadır.

Aile konusunda feminist bakış açısı aynı zamanda milliyetçiliğin, milleti bir aileye benzetme eğiliminde olduğundan da bahsetmektedir. Ailenin, hem erkeklerin hem de kadınların oynayacakları doğal rollerin oluşturacağı bir yapı olduğuna yönelik genel kabul söz konusudur. Aile benzetmesi, ulusun biyolojik aile kadar 'doğal' olduğu izlenimini verme amacının yanı sıra, kadının eril tahakküm altına alınmasını da yine aile yapısı üzerinden doğallaştırmayı içermektedir. Bu yapı ulusun bir aile olarak düşünüldüğü ve böylelikle üyelerine, ataerkil yapıdaki ailelerde görüldüğü gibi, kendi cinsiyetlerine göre farklı roller verilen ataerkil bir hiyerarşinin normalleştiği anlamına gelmektedir. Millettin sürekliliğinin sağlanması aynı anda hem erkeklığe hem de kadınlığa ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Nitekim kadına verilen yeniden üretici anne ve erkeğe verilen kahraman baba rollerinde de görüldüğü üzere milliyetçilik, heteroseksizmle de aile mefhumuyla da ilişkisini ikili cinsiyet birlikteliğini yücelterek kurmaktadır.

Sonuç itibarıyla bahsi geçen tüm isim ve çalışmalar, cinsiyet ve milliyetçilik ilişkisinin oluşum, gelişim ve yeniden üretim sürecini anlamlandırma kaygısı taşımaktadır. Cinsiyetlendirilmiş bir alan olan milliyetçiliğin, bir analiz birimi olarak cinsiyeti ele alması kaçınılmaz ve göz ardı edilemez bir konuma feminist teori ve teorisyenler sayesinde yükselmiştir.

4. MİLLİYETÇİLİK TEORİLERİNİN FEMİNİST PERSPEKTİFTEN ANALİZİ

Milliyetçilik çalışmalarında analiz birimi olarak “cinsiyet”, millet ve milliyetçiliğin yeniden üretim sürecine dair çalışmaların gündeme geldiği dönemlerde ele alınmaya başlanmıştır. Feminist teorinin cinsiyetin görmezden gelinen bir unsur olduğunu dile getirmesiyle birlikte milliyetçilik çalışmaları hem eleştirilmeye hem de cinsiyetsizliğe yer verecek şekilde düzenlenmeye başlamıştır. Bu durum esas itibarıyla milliyetçiliğin hem cinsiyetlendirilmiş hem de cinsiyetçi yapısını ortaya koyarken aynı zamanda sorunun çözümüne ilişkin ipuçları da verir niteliktedir. Çünkü sorunun esas kaynağı hem iktidarın hem de bağlı olduğu başat kavramların cinsiyetlendirilmiş olmalarıdır. Bu nedenle de kavramları önce cinsiyetlendirip daha sonra normalleştirmektense, cinsiyetsiz bir zihniyet temelinde kavramların ele alınması öncelenmelidir. Ancak milliyetçiliğin özellikle yeni oluşturulduğu ya da iktidar alanı içinde krize girdiği dönemlerde cinsiyetsiz politikaların aksine cinsiyetlendirilmiş kavramlar olarak “erkek gibi savaşmak”, “ulusun annesi”, “kutsal annelik”, “anaların doğurduğu vatan evlatları” gibi cinsiyet ve milliyetçilik ilişkisinin doğrudan kurulduğu söylemlere bir güç olarak iktidarlar tarafından sıkça başvurulmaktadır. Bu nedenle milliyetçiliğin cinsiyetle kurduğu ilişkiye benzer ya da bu ilişkinin bir nedeni olarak, esas itibarıyla kavramın bir güç olarak iktidarla kurduğu ilişkiyi öne çıkarmaktadır. Feminist perspektifin önemle vurguladığı gücün kendisinin eril olma ya da

güçlü olmak için erilleşme durumları milliyetçiliğin, güçlü olandan destek alarak cinsiyetle kurduğu hiyerarşik ve eşitsiz ilişkiyi somutlaştırmaktadır.

Somutlaştırma bu noktada teorinin yaşamda kendinden bir parça bulduğu anahtar bir kelimeyi niteler. Çünkü teorik temelde ele alınan milliyetçilik çalışmalarının ihtiyaç duyduğu kalıcılık ve süreklilik, bireyler ve toplum nezdinde somutlaştırılabildiği ölçüde amaca hizmet etmektedir. Bu anlamda milliyetçilik çalışmaları içerisinde çeşitli somutlaştırma kaygılarına; Gellner'in sanayi toplumlarındaki anonimleştirdiği bireyler, Anderson'ın basım kapitalizminin sağladığı “biz” tahayyülü, Hobsbawm'ın gelenek icat edilmesine yüklediği anlam, Smith'in mit ve sembollerin sürekliliği ve Connor'ın duygulara yaptığı atıf örnek gösterilebilir. Bununla birlikte banal milliyetçilik teziyle Billig'in, milliyetçiliğin gündelik olana nüfuz etmesinin ve sıradanlaşmasının süreklilik, kalıcılık ve somutlaşma anlamında diğer milliyetçilik çalışmalarından bir adım önde olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü sıradanlaşan milliyetçilik esas itibarıyla solunan hava kadar görünmez ve fakat elzemdir. Buna ek olarak Billig'i bir adım daha öne çıkaran bir başka neden de, milliyetçiliğin neliğinden ziyade nasıl sorusunu gündeme getirmesiyle ilişkilidir. Çünkü bu soru aynı zamanda milliyetçiliğin, cinsiyete ilişkin çalışmalarla neden birlikte incelenmesi gerektiğini de göstermektedir. Bu açıdan banal milliyetçiliğin ilk araştırma sorusu, cinsiyet ve milliyetçilik bağlantısında başat kavram olan “yeniden üretimin” de ilk sorgulamasını oluşturmaktadır.

Bununla birlikte milliyetçilik çalışmaları teorik temelde incelendiğinde “milliyetçiliğin”, önceki bölümde bahsedildiği üzere, öncelikli olarak sanayileşme, ulus oluşum süreçleri ya da kapitalistleşme gibi esas itibarıyla modernleşmeye atıf yapan kavramlarla birlikte ele alındığı görülmektedir. Dolayısıyla kuramsal çerçeve içinde ele alınan analiz birimleri devlet, toplum, ulus, millet gibi, bireysel çerçeveden ziyade, topluluk bazlı incelemeler içermektedir. Bu durum milliyetçilik kuramlarının çalışıldığı zeminin yüksek oranda tarihsel, sosyolojik ve ekonomi politik temelli olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kuramların ele alınış biçimleri arasında feminist bakış açısına başvurulmaması, bireyin ve bağlantılı olarak cinsiyetin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bununla birlikte feminist perspektifin savunduğu eleştirel ve kesişimsel yaklaşım, bir önceki bölümde de bahsedildiği üzere, kuramsal milliyetçilik çerçevesinin ele alınışındaki tekil yaklaşımlardan ziyade bütüncül bir çerçeve sunmayı amaçlar.

Buradan hareketle feminizmin öne sürdüğü alternatif çizgi önderliğinde, başat milliyetçilik teorisyenlerinin cinsiyetle kuramadığı ilişkiyi ortaya çıkarmak ya da esasen bu ilişkinin kurulabilir olduğu noktaları analiz etmek önemli görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak modernist kuramcılarının primordiyalist yaklaşımı eleştirdiği motivasyonla, feminist perspektifte öne sürülen milliyetçiliğin cinsiyetçi olduğuna yönelik iddiaların benzer kaygıları taşıdığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle kadın ve erkeğin “doğaları gereği” farklı olduğu yaklaşımına yönelik getirilen feminist eleştirilerle, primordiyalistlerin öne sürdüğü “verili” ya da “doğal” millet anlayışına modernistlerin karşı çıkışları

arasında benzerlik bulunmaktadır. Öyle ki milliyetçilik teorisyenlerinden “modernisteler” başlığı altında ele alınan Gellner, Anderson ve Hobsbawm gibi isimler arasında kurulabilen en mutlak ortaklık da yine primordiyalist yaklaşımın millet mefhumunu bir başlangıç noktasına dayandırmaksızın “hep var olan, doğal” bir varlık olarak ele almasından kaynaklanır. Benzer bir bakışla Yuval-Davis de bu ortaklığı eleştirmiştir. Yuval-Davis’e (2014: 61) göre millet kurgularında kadınların toplumsal sınırları, milletin biyolojik yeniden üretimi temel alınarak çizilmekte, bu bağlamda da kadınlar ancak “topluluk taşıyıcıları” olarak milliyetçilik süreçlerine dahil olabilmektedir. Kuşkusuz bu dahil olma sürecinde yalnızca biyolojik üreticilikle değil, aynı zamanda kültürel aktarıcılığı da içeren bir görev bilinci beklentisi söz konusudur.

Biyolojik taşıyıcı olarak kadınlar ayrımının akabinde gerek Yuval-Davis’in eleştirileri gerekse de gündelik pratiklerden tarihsel analizlere kadar kadın cinsiyetine yüklenen bir diğer başat sorumluluk ise kültür aktarıcılığıdır. Kültür aktarıcılığı bu bağlamda kadınları çoğunlukla doğum yapan anne, ulus annesi, eş ya da öğretmen gibi sınırları önceden çizili kalıplar içerisinde değerlendirmektedir. Dolayısıyla milliyetçilik söylemi de modern millet içinde kadınların konumlarını belirleyecek özerklikte hareket edebilecektir (Chatterjee, 2013: 112). Bu durum aynı zamanda, tıpkı milliyetçiliğin kendiliğinden bir öteki var olma alışkanlığı gibi, kadın cinsiyetini de kolayca ötekileştirebilecek bir alan açmaktadır. Çünkü belirlenen kalıplar dışına çıkan ya da çıkma eğiliminde olan her bir kadın potansiyel öteki olma özelliğindedir. Diğer bir ifadeyle bu kadınlar yalnızca kendilerine uygun görülen sıfatlar içerisinde kaldıkları ölçüde milli projelere dahil edilmektedir (Yuval-Davis, 2014: 97). Kalıplar dışına itilen ya da kendi rızasıyla çıkan kadınlar ise kolaylıkla “öteki” olarak kurgulanabilmektedir.

Bu bağlamda modernist kuramcılar arasında Gellner, milliyetçilik kuramı içerisinde öteki olanı tanımlamaya en çok yaklaşan isimlerdendir. Gellner’in (1992) milliyetçilik anlatısı zincirleme bir gereklilik sistemiyle sanayi toplumunu çıkış noktası olarak ele alan ve bu noktaya eklenen dil, eğitim, uzmanlaşma, kültür gibi gerekliliklerle milliyetçiliği meşrulaştıran bir tablo sunmaktadır. Bu tablo içerisinde biri özel diğeri daha genel iki durum Gellner’in, cinsiyet perspektifinden eleştirilmesine yol açmaktadır. Bunlardan özel olan durum, farklılıkların ortadan kaldırılmasını amaçlayan toplumsal entropi ya da kültürel homojenlik (1992: 117) ifadelerinde saklıdır. Çünkü farklılıkların yokmuş gibi ele alınması gerek toplumsal gerekse de bireysel düzeyde eşitsizlerin sürdürülebilir hale gelmesine yardımcı olmaktadır. Gellner’in inandığı anlamda homojenleşme, ihtiyaç duyulan milliyetçilik için kitlesel eğitim yoluyla tüm anonim bireylere nüfuz edecek merkezi bir iktidarı gerektirmektedir (1992: 92-93). Bu iktidar millet içinde varlığı kabul edilen tüm bireylerin aynılığı kabulüyle hareket etmektedir. Feminist analiz de eleştirisini söz konusu aynılık kabulü üzerinden kurar; iktidarın aynı olmayanla/farklı olanla kurduğu ilişkinin tarafgirliği bunun göstergesidir. İktidarın tıpkı kesişimsel yaklaşımda ırk, sınıf ve cinsiyet kavramlarının ilişkisini

görmezden gelmesi gibi, Gellner'in ifadelerinde de farklı alternatiflere izin vermediği ya da merkezi iktidarın gücünü, cinsiyetsiz anonim bireylerin aynılaşarak pekiştireceği anlamına gelmektedir (Cockburn, 2009: 30-31). Bu durum feminist analizin kadın ve erkeklerin farklı milliyetçilik deneyimlerine sahip olduğu ve bu farklılığın göz önüne alınarak politika üretilmesi gerekliliğini hatırlatır niteliktedir. Öyle ki bu hatırlatma aynı zamanda yukarıda sözü geçen ikinci durumla da kesişmektedir.

Feminist analiz savaş, barış, ulus oluşum ya da değişim süreçlerinde kadınlar ve erkeklerin farklı deneyimler tecrübe ettiklerini ve bunların süreci farklı şekillerde etkilediğini vurgulamaktadır (Enloe, 2003: 30-34). Esas itibarıyla benzer farklılık sanayi toplumuna geçiş aşaması olan sanayileşme sürecinde de görülmüştür. Bununla birlikte Gellner'in değindiği sanayi toplumu analizinde söz konusu farklı deneyimlenmeye rastlanmamaktadır. Oysaki sanayileşme, kadın işçileşmesinden hem niteliksel hem de niceliksel olarak önemli getiriler sağlanan bir süreçtir. Fabrikalarda ve atölyelerde yapılan işbölümü ve standartlaşma sonucu kadın işçilerin emeğinden daha fazla istifade edilmesi sanayileşme ve kapitalistleşme sürecine katkı sağlamıştır (Kocacık ve Gökkaya, 2005: 197). Dolayısıyla Gellner'in anonim cinsiyetsiz bireylerinin aksine sanayileşme dönemi kentlerde mobilizasyonu sağlayan işçiler, tarihsel analiz içerisinde cinsiyetlerin farklı deneyimleriyle de anılabilmektedir.

Milletin ve milliyetçiliğin cinsiyeti görmezden gelen kurgulanışı modernist kuramcılardan Anderson ve Hobsbawm'da, etnik kimlik temelli etno-sembolist bir yaklaşım öne süren Smith'te de devam etmektedir. Buna karşın genel olarak kültürel bir süreklilik olarak tanımlayan ve bu bağlamda birlik duygusu, gelenekler ve alışkanlıkların ortaklığı üzerinden milliyetçilik çalışan bu yazarlar, söz konusu ortaklığın cinsiyetten bağımsız olmadığını vurgulamada eksik kalmaktadırlar. Çünkü ne basım kapitalizminin sağladığı hayal edilmiş bir "biz" olma hissinde ne gelenek icat sürecinde ne de mit sembol sürekliliğinde cinsiyet, kuramcıların ulus inşa süreçlerine yaptıkları vurguya rağmen, analiz birimi olarak ele alınan bir kavram olmaktan uzaktır. Bununla birlikte uluslaşma ya da ulus inşa süreçleri ister biyolojik ister kültürel aktarıcı olarak olsun kadın cinsiyetinden bağımsız planlamalar değildir. Bir başka ifadeyle bu süreçler atanmış cinsiyetlerin ulusal çapta içselleştirildiği dinamikleri kapsar. Ulusun sürekliliği için bu dinamiklerin de devamlılığının sağlanması beklenir. Buradan hareketle modern anlamda tüm ulusların oluşum süreçlerinde eril ve dişil inşa ayrımı olduğunu belirten Serpil Sancar'a (2014: 54-60) göre millet ve milliyetçilik, belirli şartlara göre değişen cinsiyetlere sahip, cinsiyetlendirilmiş kavramlardır. Bu anlamda gerek geleneklerin icat edilerek toplum içinde içselleştirilme süreçlerin gerekse de önceden beri var olan mit ve sembollerin sürekliliğiyle oluşan milliyetçiliklerin kadın cinsiyetini kültürel aktarıcılığın temel parçası yaptığı görülmektedir (Sancar, 2014; Yuval-Davis, 2014). Öyle ki Osmanlı-Türk modernleşmesini

milliyetçilik perspektifinden çalışan pek çok feminist yazar da cinsiyetin, modernleşmenin ve ulus inşa sürecinin ayrılmaz bileşeni olduğunu vurgulamaktadır⁹.

Modernist kuramların ardından milliyetçilikle cinsiyet ilişkisi üzerine analizi yapılabilecek son yaklaşım ise banal milliyetçiliktir. Milliyetçiliğin ne olduğundan ziyade nasıl yeniden üretildiğine yönelik tartışmalar içeren banal milliyetçilik, bahsi geçen tüm milliyetçilik kuramları arasında cinsiyet odaklı bir milliyetçilik analizi yapmaya en yakın olanıdır. Çünkü tıpkı feminist milliyetçilik analizinin sorguladığı ve eleştirdiği “yeniden üretim” sürecine odaklanmaktadır. Bu durum aynı zamanda milliyetçilik çalışmalarında sorgulamanın içeriğini de büyük ölçüde değiştirecek “ne” sorusundan “nasıl” sorusuna geçişin yarattığı değişimle yakından ilgilidir. Esasen “nasıl” sorusu hem milliyetçiliğin hem de cinsiyetçiliğin ihtiyaç duyduğu somutlaşmayı kolaylaştırır niteliktedir. Çünkü milliyetçiliğin Billig’in (2002) kullandığı anlamda görünmez hale gelecek şekilde banalleşmesi aynı zamanda cinsiyetçiliğin de benzer şekilde içselleştirilmesi anlamında ele alınmalıdır. Bu durumun somutluk kazanacağı ilk ve en önemli alan ise gündelik hayattır. Bu açıdan bakıldığında içselleştirilmiş milliyetçilik, cinsiyetçiliği de sıradanlaştıracak ve gündelik hale getirecektir. Öyle ki Billig’in gündelik milliyetçilik konusunda cinsiyet meselesinin göz ardı edilemeyeceğini savunması hem içselleştirmeye hem de milliyetçilik teorileri arasında cinsiyetin kısmen de olsa yer almasına örnektir. Bu bağlamda Billig (2002: 143) dalgalanmayan bayrak gözleminde, gazetelerdeki haberlerin konumlanışlarında ya da spor sayfalarının okunma oranlarında dahi erkeklerin/erkekliğin özgürce rol oynamasına karşın kadınların, ancak belirli şartlar çerçevesinde milliyetçiliğe dâhil edilmesini sıradan milliyetçiliğin cinsiyetçi yapısına örnek olduğunu göstermektedir.

Toparlamak gerekirse, milliyetçilik teorilerinin sosyal bilimler literatüründe bulunduğu konum ve açtığı pek çok ufuk açıcı yol tartışmasız bir öneme sahiptir. Bu önemin hakkını saklı tutmak kaydıyla milliyetçilik çalışmaları içerisinde cinsiyetin bir analiz birimi olarak yer almaması da mühim bir eksik olarak vurgulanmalıdır. Çünkü bir çalışma alanı olarak milliyetçilik cinsiyet odaklı bir bakışla analiz edildiğinde çok daha kapsayıcı ve bütüncül bir hitap gücüne sahip olmaktadır. Bu nedenle alanın önde gelen teorisyenlerinin milliyetçiliği ele alış biçimlerine yönelik yukarıda ifade edilen tespitler, milliyetçiliğin bahsi geçen hitap gücü potansiyeli göz önüne alınarak ifade edilmiştir.

5. SONUÇ

Gerek teorik boyutta gerekse de cinsiyetle birlikte ele alınan çalışmalarda milliyetçiliğin somutlaşmaya duyduğu ihtiyaç, kuşkusuz kavramı cinsiyet körü olma nitelermelerinden alıkoymaz. Bu açıdan Özkan-Kerestecioğlu’nun (2016: 309-310) “içi boş” bir kavram olarak milliyetçilik tabiri önemlidir. Çünkü yazarın ifade ettiği anlam, milliyetçiliğin kolay eklemleme ve bir sıfatla birlikte hayat bulma özelliğini öne çıkarır. Bu yönüyle içi boş olan milliyetçiliğin sahip olduğu sıfatlardan biri

⁹ Türkiye, modernleşme, milliyetçilik, cinsiyet ilişkisi hakkında bahsi geçen yazarlar; Aksu Bora, Ayşe Gül Altınay, Deniz Kandiyoti, Fatmagül Bertay, Selda Şerifsoy, Serpil Çakır

de cinsiyetçi nitelimesidir. Dolayısıyla biyolojik, kültürel ve siyasi yeniden üretim süreçleri cinsiyetler arası farklı sorumluluklar yükleyici şekilde ilerlemeye devam ettikçe, milliyetçiliğin cinsiyetle ya da cinsiyetçilikle kurduğu bağ da somutluk kazanmaktadır.

Milliyetçiliğin ve cinsiyetçiliğin ihtiyaç duyduğu somutluğa karşın bu çalışmada, somut örneklerin feminist milliyetçi perspektiften analiz edilmesinden ziyade, cinsiyet odaklı milliyetçilik analizinin teorik düzeyde kalması özellikle tercih edilmiştir. Çünkü sosyal bilimlerin hemen her alanında olduğu gibi milliyetçilik çalışmalarında da teorik inceleme, gerek araştırmanın temelini atması gerekse de kabul edilebilirliğini sağlaması bakımından su götürmez bir öneme sahiptir. Bu önemin yanı sıra çalışmanın giriş bölümünde de bahsedildiği üzere milliyetçilik kuramlarının cinsiyet perspektifinden analizi mevcut Türkçe literatürde eksikliğini korumaktadır. Literatürde görülen bu durumdan hareketle hem teorinin önemini karşılamak hem de cinsiyet mefhumunu daha fazla göz ardı etmemek niyetiyle bu çalışma, feminist literatürün bakışıyla cinsiyet ve millet/milliyet kavramları arası kurulan ilişkiyi milliyetçilik teorisyenlerine atıfta bulunarak incelemiştir.

Sonuç itibarıyla çalışmanın, günümüzde küresel ve yerel siyasette sıklıkla karşılaşılan cinsiyetçi tutum ve davranışların cinsiyetsiz bir milliyetçilik söylemine dönüşmesinde atıf yapılacak teorik temeli anlamlı kıldığı düşünülmektedir. Buna ek olarak milliyetçilik çalışmaları alanında yakın dönemde feminist perspektif temelli çalışmalarda artış görülse de, genel olarak bakıldığında kadınlık, erkeklik, cinsiyet, cinsel kimlik gibi pek çok farklı konu başlığının milliyetçilikle birlikte ele alınmayı beklediğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akıncı, A. (2014) “Milliyetçilik Kuramları”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi , 15 (1) , 131-150.
- Anderson, B. (2017) “Hayali Cemaatler”, (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Avcil, C. (2020) “Milliyetçiliğin Toplumsal Cinsiyet ile İlişkisine Dair Kuramsal Bir Bakış”, Mukaddime, 11(2): 468-484.
- Billig, M. (2002) “Banal Milliyetçilik”, (C. Şişkolar, Çev.) İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Braudel, F. (1980) “On History”, (S. Matthews, Çev.) London: Weidenfeld and Nicolson.
- Chatterjee, P. (2013) “Kadın Sorununa Milliyetçi Çözüm”, A. G. Altınay (ed.), Vatan, Millet, Kadınlar (s. 103-125), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cockburn, C. (2009) “Buradan Baktığımızda Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi”, (F. Özlen, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Connor, W. (1994) “Ethnonationalism: The Quest for Understanding” Princeton: Princeton University Press.

- Crenshaw, K. (1989) “Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics”, University of Chicago Legal Forum, 1989(1): 139-167.
- Çakır, S. (2008, Temmuz 19) “1908’in Kadınlar Açısından Anlamı”, <https://m.bianet.org/bianet/kadin/108437-1908-in-kadinlar-acisindan-anlami>, (10.05.2021).
- Dede, K. (2021) “Milliyetçiliğin Serüveni: Tarih, Gündelik Yaşam ve Şimdiki Zaman” Y. Çongar, M. Arslantunalı, & L. İsvan (ed.) Ne Mutlu Eşitlik Diyene: Milliyetçilik Tartışmaları (s. 16-45), İstanbul: Kırathane Kitapları.
- Enloe, C. (2003) “Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler”, (B. Kurt, & E. Aydın, Çev.) İstanbul: Çitlembik Yayınları.
- Gellner, E. (1992) “Uluslar ve Ulusçuluk”, (B. E. Behar, & G. G. Özdoğan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gökbalp, E. (2007) “Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1): 270-298.
- Gusfield, J. R. (1996) “Primordialism and Nationality”, Society Journal, 33(2): 53-57.
- Hobsbawm, E. J. (1993) “Milletler ve Milliyetçilik”, (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (2005) “Giriş: Gelenekleri İcat Etmek” E. J. Hobsbawm, & T. Ranger (ed.), Gelenek’in İcadı (M. M. Şahin, Çev., s. 1-18). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Jayawardena, K. (1986) “Feminism and Nationalism in the Third World”, Londra: Zed Books.
- Kocacık, F. ve Gökkaya, V. B. (2005) “Türkiye’de Çalışan Kadınlar ve Sorunları”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6(1): 195-219.
- Küçükalioğlu, E. G. (2019) “Milliyetçilik Kuramları ve Toplumsal Cinsiyet Genel Bir Değerlendirme”, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8(16):151-163.
- Mayer, T. (2000) “Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation”, London and New York: Routledge.
- Nagel, J. (1998) “Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations”, Ethnic and National Studies, 21(2): 242-269.
- Özkan-Kerestecioğlu, İ. (2016) “Milliyetçilik: "Uyuyan Güzeli Uyandıran Prens"ten Frankeştayn'ın Canavarına” H. B. Örs (ed.) Modern Siyasal İdeolojiler (s. 307-350), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkan-Kerestecioğlu, İ. (2021) “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Milliyetçilik ve Feminizm İlişkisi: İhtilaflar ve İttifaklar”, Y. Çongar, M. Arslantunalı, & L. İsvan (ed. Ne Mutlu Eşitlik Diyene: Milliyetçilik Tartışmaları (s. 99-130), İstanbul: Kırathane Kitapları.
- Özkırmı, U. (2016) “Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış” Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Sancar, S. (2014) “Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti” İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, A. (2017) “Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik” (B. F. Çallı, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Smith, A. (2013) “Milliyetçilik” (Ü. H. Yolsal, Çev.) Ankara: Atıf Yayınları.
- Walby, S. (2013) “Kadın ve Ulus”, A. G. Altınay (ed.), Vatan, Millet, Kadınlar (s. 35-64), İstanbul: İletişim Yayınları.

Wenk, S. (2000) “Gendered Representations of The Nation’s Past and Future”, I. Blom, K. Hagemann, & C. Hall (ed.) Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century (s. 63-73), Nex York: Berg Press.

Yuval-Davis, N. (2014) “Cinsiyet ve Millet”, (A. Bektaş, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Zalewski, M. (1995) “Well, What is the Feminist Perspective on Bosnia?”, Royal Institute of International Affairs, 71(2): 339-356.